

Kirkens grønne guide

Tekst: Bernt Løjtnant

Akvareller: Jens Gregersen

Der findes 1458 middelalderlige landsbykirker i Danmark – heraf er lidt over 1100 mindst undersøgt mindst én gang (1965-2011).

Kirkerne sætter et særligt præg på det danske landskab. Det skyldes ikke kun deres anselige størrelse, men også at de ofte ligger højt og frit. De massive stengærder og de store træer er med til at gøre landsbykirkerne til et specielt og meget betydningsfuldt landskabselement.

Langt de fleste af kirkerne har haft en ubrudt kirkelig funktion i op mod 900 år. Derfor er alle disse kirker af overordentlig stor kulturhistorisk værdi; de udgør hver for sig en fornem kulturarv. I nyere tid har kirkeanlæggene desuden fået en stadig større rekreativ betydning. Men de gamle kirkeanlæg har endnu en vigtig funktion: De er levesteder for en lang række planter og dyr, hvoraf mange efterhånden er blevet sjældne i Danmark. En del planter og dyr har endog nogle af deres sidste levesteder netop ved kirkerne.

Det grønne kirkegårdsmiljø er truet

Kirkegården er et kulturmiljø i særklasse og kultur og natur kan klinge stemningsfuldt sammen. Den gode stemning – og planterne og dyrene – kan dog forsvinde i overdreven orden. Synderne er gift, beton, asfalt, perlegrus, gasbrændere og vanddampere. Fuglene i tårnet lukkes oftest ude af skodder, trådnet og ruder.

På Fyn og i Jylland er talrige gamle digestrækninger ødelagt – til trods for at de af Kirkeministeriet anses for fredede.

Ødelæggelserne er altid sket i direkte modstrid med den kirkelige lovgivning. Men noget er tilbage. I Vestjylland, Thy, Hanherred og Vendsyssel er de fleste diger i fornem stand. Det er på høje tid, at man søger at bevare de sidste gode diger, for hvert år ødelægges nye digestrækninger.

Kirkegårdsmiljøet er en del steder meget grønt; en grøn kirkebanke, grønne diger, busketter, krat, gamle træer, grønne friarealer og et rigt dyreliv i tårnet. Det er dog efterhånden undtagelsen med et rigtigt grønt kirkegårdsmiljø. Mange steder dominerer asfalt, betonmure og perlegrus og tilskoddede tårnruder. Men er viljen til stede, kan kirkegården igen blive grøn.

I det følgende lægges hovedvægten på de tre vigtigste biotoper for flora og fauna, nemlig digerne, tårnet og præstegårdslunden.

Den specielle klippeflora

Kirkedigerne kan rumme små klippesamfund med arter af små stenurter samt laver og bregner. Hertil kommer kønne arter fra tørre overdrev, f.eks. Blåklokke, Håret Høgeurt og Gul Snerre.

Kirkedigerne er et af de bedste voksesteder for stenboende laver (lichéner). Laverne farver stenene i smukke mønstre og farver. Som gruppe betragtet er laverne stærkt truet af luftforurening. På landsbykirkernes stendiger har de dog et af deres vigtigste fristeder. Adskillige sjældne lavarter kan således findes på kirkediger.

Blandt stenurterne er det især Bidende Stenurt, Rød Stenurt, Hvid Stenurt og Bjerg-Stenurt, som er hyppige. Disse smukke arter pryder rigtig mange kirkediger. Sjældnere stenurter findes også, f.eks. Seksradet Stenurt. Hertil kommer sjældne arter af Husløg.

Af bregner møder man især Engelsød, Alm. Mangeløv og den elegante Fjærbregne. Det er derimod kun en sjælden gang, at man ser den fine Bægerbregne. Store sjældenheder er minibregnerne Rundfinnet Radeløv, Nordisk Radeløv og Murrude, som har nogle af deres meget få levesteder netop på kirkediger.

Man ser somme tider, at der er plantet forskellige stenhøjsplanter på digekronen. Man bør dog ikke omdanne digekronen til et staudebed. Ifølge Kirkeministeriets digecirkulære skal digekronen være dækket af en vildtvoksende græs/urtetøv.

Levende fortidsminder

I middelalderen og renæssancen dyrkede bønderne mange forskellige slags plantearter. En længere række af disse arter forvildede sig i århundredernes løb til omgivelserne, f. eks. til kirkediget og til præstegårdslunden. Her vokser de i dag som levende vidnesbyrd om middelalderens havebrug. Sammen med andre kulturminder indgår de levende fortidsminder i en større helhed, og de medvirker til en bedre forståelse af, hvordan vore forfædre levede. Flertallet af de levende fortidsminder, som også kaldes reliktpanter, stammer tilbage fra planter, som blev dyrket i middelalderen.

En større del af de middelalderlige kulturplanter har ikke været dyrket i århundreder. Mange af dem har dog overlevet nær de

steder, hvor de oprindeligt blev dyrket. Det vil blandt andet sige på kirkediger, men også på klostertomter, ved de middelalderlige borge, møllergårde og hovedgårde og i fiskerlejer og landsbyer. I landsbyerne findes de levende fortidsminder typisk i gamle hegn, under hække, på vejkanter, i lunde, på jorddiger og altså også på kirkediget. Præstegårdslunden kan også huse flere forskellige levende fortidsminder. På alle de nævnte steder er de gamle nytteplanter i dag levende minder fra fortiden, som er med til at kaste lys over vore forfædres havebrug, folkemedicin, liv og tro.

De levende fortidsminder er en truet plantegruppe. Det skyldes især, at mange af deres tidligere voksesteder er blevet ødelagt eller ændret så meget, at de gamle kulturplanter ikke længere kan trives der. Kirkerne og deres omgivelser er ikke gået ram forbi. Mange af stengærderne og lundene ved kirkerne er dog stadig fine levesteder for levende fortidsminder.

De levende fortidsminder kan være gamle lægeplanter. Eksempler er Hjertespannd, Katost, Svaleur, Kongelys, Matrem, Fingerbøl og Plettet Ingefær. Andre er meget gamle køkkenurter f.eks. Stolthenriks-Gåsefod, Cikorie, Pastinak og Ensidig Klokke. Atter andre er ældgamle stauder f.eks. Natviol, Bredbladet Klokke, Nikkende Fuglemælk, Skov-Tulipan, Hvid Anemone, Maj-Rose, Sæbeurt og Rød Skt. Hansurt. Planterne havde mange anvendelser. Vi kan således nævne duftplanten Marts-Viol, teplanten Citronmelisse, krydderurten Sødskærm, trolddomsplanten Husløg, frugttræet Kræge, dyrlægeplanten Mesterrod, farveplanten Farve-Reseda, tekstilplanten Stor Nælde, giftplanten Skarntyde, ølbrygningsplanten Humle, snapseurten Ægte Malurt og biplanten Vår-Brunrod.

Næsten alle de nævnte arter havde mere end én anvendelse. f.eks. blev Marts-Viol både anvendt som duftplante, lægeplante, prydplante og biplante.

De levende fortidsminder findes især 3 steder ved kirken: På diget, på den grønne bræmme ved digets udvendige fod og i præstegårdslunden. Men de kan også stå rundt om i hjørnerne, hvis de får lov.

I stedet for at betragte Svaleurten og Katosten som ukrudt, bør de betragtes som værdifulde museumsgenstande. De kan således være flere hundrede år gamle, og de fortæller lige så meget om fortiden som de døde museumsgenstande.

Man bør ikke udså lægeurter og andre gamle urter ved diget. Det vil være floraforfalskning.

De levende fortidsminder fortæller mange historier, hvilket der skal gives nogle eksempler på i det følgende.

Svaleurt var vidundermidlet mod leversygdomme. Svaleurtens gule saft farver nemlig huden gul, og derfor mente man ifølge signaturlæren, at den måtte være god for sygdomme, som farver huden gul, f.eks. leversygdomme. Svaleurten blev også anvendt for en masse andre sygdomme, f.eks. underlivsbetændelse, vattersot og pletter på hornhinden. Simon Paulli, som var Chr. IV's livlæge, anbefaler Svaleurt for skurv, fnat, ringorm og gulsot. Planten er også blevet brugt til at farve silke gult, og med den gærede saft fik man en smuk indigoblå farve, som er blevet brugt i farverier. Svaleurt er ret almindelig som levende fortidsminde.

Alm. Katost var selvfølgelig uundværlig for ældre, førstegangsfødende kvinder. Katosten blev desuden brugt mod bylder og halsbetændelse, og den berømte renæssancelæge Henrik Smid anbefaler den også mod hoste, svinsot, sår i halsen, brandsår og bistik. Alm. Katost er almindelig som levende fortidsminde.

Matrem var de gamle dages mølkugler. Når man lagde Matrem i dragkisten og linnedskuffen, så holdt den klædemøl på afstand. Og når Jarlen af Bothwell, som hviler i Fårevejle Kirke, er så velbevaret, så skyldes det Matrem. Den halm, som jarlen hviler på, er nemlig iblandet Matrem. Halmens Matrem holdt diverse insekter borte. Matrem er ret almindelig som levende fortidsminde.

Sæbeurt blev anvendt som middel mod ”Frantzoser oc Pocker” (syfilis og gonorré). Sæbeurt blev dog især anvendt til tøjvask. Plantens rod indeholder nemlig mange saponiner, som er stærkt skummende, hvorfor planten egner sig glimrende til tøjvask. Så sent som under Anden Verdenskrig anbefalede Statens Husholdningsråd Sæbeurt til finere klatvask. I sæben Lux indgik Sæbeurt også. Sæbeurt er ret almindelig som levende fortidsminde.

Fingerbøl, som på latin hedder Digitalis, er medicinen for ”det svage hjerte”. Endnu den dag i dag er digitalis en meget anvendt hjertemedicin. Mindre kendt er det, at digitalis også er et glimrende sårhelingsmiddel. Simon Paulli skriver, at Fingerbøl især anvendes som prydblant. Fingerbøl hører til det kontingent af prydblant, som vi kan kalde for tipoldemors stauder. Fingerbøl er ret almindelig som levende fortidsminde.

Rød Skt. Hansurt. Pigerne kunne natten til St. Hansdag tage to skud af planten, sætte dem over kors i stråtaget og sige: Lad mig se i denne nat, hvem der skal være min kæreste her ! Groede skuddene videre (og det gør de gerne), betød det, at den ungtkarl, som hun var forelsket i og drømte om, blev hendes fæstemand. St. Hansaften var det almindeligt at tage varsler af Skt. Hansurten, og herom skriver Adam Oehlenschläger i Sanct Hansaftens spil i 1803:

I Skyggen vi vanke
blandt lysgrønne Strå
Sankt Hansurt vi sanke
hvor blomsterne stå.

Rød Skt. Hansurt forekommer hist og her som levende fortidsminde.

Husløg var så almindeligt plantet på stråtagene, at den blev kaldt for Tagløg. Man mente nemlig, at den værnede mod lynild og brand. Og noget er der om snakken, da Husløgen holdt på fugtigheden, så taget ikke så let antændtes. Mod hekse og trolde værnede den selvfølgelig også, og man mente helt bestemt, at den gav husets beboere lykke og held. Da Inga af Varteig skulle bære jernbyrd for at bevise sin søns kongelige herkomst, brugte hun saften af Husløg til at smøre hænderne ind i. Siden har Husløg været brugt mod brandsår og helvedesild. Husløg er sjælden som levende fortidsminde.

Plettet Ingefær har en opsvulmet rod, som tidligere var et højt anset næringsmiddel. Planten er ganske vist noget giftig, men giften ødelægges ved let kogning og tørring. Henrik Smid skriver, at Ingefær er et af de bedste midler mod byldepest. Han skriver videre, at nogle fruentimmere lægger bladene af denne plante mellem oste for at forhindre, at der går ”orm” i dem. Plettet Ingefær er ret sjælden som levende fortidsminde. De fleste forekomster er fra præstegårdslundene. Som gammel bondehaveplante er den heller ikke almindelig.

Hvid Anemone blev ofte anvendt som prydblade, ikke mindst den dobbelte form, idet fyldte blomster var vældigt populære i 1600- og 1700-tallet. Medicinsk blev Anemonen også anvendt, især som blæretrækkende og hudirriterende middel. Man mente nemlig, at sygdomme kunne kureres, hvis man kunne trække ”de onde vædsker” ud af kroppen. Som kosmetisk middel blev den også anvendt. Anemonevand blev således brugt til at fjerne fregner og til at blege den solbrændte hud. I gamle dage var det nemlig ikke fint at være solbrændt. Anemonen var desuden et meget anvendt middel mod koldfeber (malaria). Simon Paulli

skriver således, at vil man undgå at få feber, så plukker man om foråret tavs 3 anemoner og spiser dem. Hvid Anemone er ret almindelig som levende fortidsminde. Den fyldte form er dog sjælden.

Natviol eller *Vellugtende Aftenstjerne* er ikke alene en smuk staude; den er også velduftende – især på lune sommeraftener. I gamle dage havde man ikke alle de dufte, som vi omgiver os med i dag. I 1800-tallet og før satte man derfor ofte planternes duft højere end deres udseende, og derfor er der næppe tvivl om, at Natviol især blev dyrket som duftplante. Som levende fortidsminde har Natviol hovedparten af sine voksesteder netop ved landsbykirker, hvor den typisk står ved digerne; men almindelig er den dog ikke, nærmest halvsjælden.

Mere end 140 forskellige plantearter kan optræde som levende fortidsminder ved kirker. De fleste af disse er mere eller mindre sjældne. Som eksempler kan nævnes Husløg, Bulmeurt, Bølgekronet Storkenæb, Merian, Blå Anemone, Citronmelisse, Enbo Galdebær, Farve-Reseda, Grøn Mynte, Grøn Nyserod, Hasselurt, Have-Iris, Himmelblå Skilla, Hjortetunge, Italiensk Arum, Jødekirsebær, Langbladet Vortemælk, Løvestikke, Læge-Springknap, Læge-Alant, Læge-Kulsukker og Læge-Stenfrø.

Dvaleplanter

Nogle plantearter har frø, som kan bevare spireevnen i forbavsende mange år. Vi ved f.eks., at Bulmeurtens frø kan bevare spireevnen i henved 800 år. Planter, hvis frø kan ligge i dvale i jorden i århundreder, kaldes for dvaleplanter. Når der så graves i jorden, og frøene kommer op i iltrige lag, kan de pludseligt spire. Sådanne planter, som spirer frem af århundredgamle frø, er virkelig levende fortidsminder.

Dvaleplanternes gruppe omfatter i alt 21 arter. Det drejer sig foruden om Bulmeurt blandt andet også om Læge-Hjertespad, Kongelys-arterne, Pigæble, Hjertebladet Gåsefod, Kors-Vortemælk, Opium-Valmue, Læge-Jordrøg, Rød Tandbæger, Stor Hundepersille, Korn-Valmue, Bondetobak og Æselfoder. Hvis der graves ved kirken eller diget, og jorden får lov til at ligge i et halvt år eller mere, så er det sandsynligt, at der vil dukke én eller flere dvaleplanter frem.

Bulmeurt er trolddomsplanten frem for nogen, velsagtens fordi den kan give kraftige hallucinationer. Bulmeurt er meget giftig. I ”Hamlet” bliver faderen dræbt ved at der bliver hældt Bulmeurtsaft i hans øre, mens han sover. Dette er dog digterfantasi, da bulmeurtsaft skal indtages gennem munden for at dræbe. Den rus, som man får af Bulmeurt, er meget kraftig. De vidtløftige råd, som jomfruerne i Apollons tempel i Delphi gav

til betrængte statsmænd skyldes sandsynligvis, at jomfruerne var forgiftede af røg fra Bulmeurt. Også som elskovsmiddel har Bulmeurt været anvendt. Det skal ofte være sket, at kvinder er blevet forgiftet med Bulmeurt og derefter misbrugt seksuelt. Giften gjorde hende nemlig viljeløs, og blot man ikke gjorde dosis for stor, blev hun ikke bevidstløs. Bulmeurtens knuste frø blev også tilsat øl for at gøre det mere berusende. Som lægeplante blev Bulmeurt brugt mod tandpine, ørepine, og Henrik Smid bruger den også som sovemedicin. Dog pointerer han, at for meget gør patienten vild og gal. Bulmeurt er ret sjælden som levende fortidsminde.

Læge-Hjertespan var kvindernes urt, da den især blev brugt mod menstruationsforstyrrelser. Planten har dog også været anvendt mod nervøst hjerte, heraf dens danske navn. Hjertespan er temmelig sjælden; men den har hovedparten af sine voksesteder ved netop landsbykirker, hvor den gerne står ved digets udvendige fod.

Digets dyr

Hvis et kirkegårdsdige er et godt levested for klippeplanter og levende fortidsminder, er det også et godt levested for en lang række dyrearter. Blandt disse er flere, som er på retur i agerlandet. For disse arter er digerne af særlig betydning som erstatnings-levested.

Det er insekterne, som dominerer i digernes dyreliv. Dagsommerfuglene er blandt de mest iøjnefaldende, og smukke arter som Dagpåfugleøje, Nældens Takvinge og forskellige arter af ildfugle og blåfugle ses ofte. Også græshopperne falder i øjnene. Men der kan findes i snesevis af andre insekter på et faunavenligt kirkegårdsdige. Her skal blot også nævnes humlebieerne, de enlige bier og gravehvepsene.

Blandt de mange andre smådyr, som kan træffes på kirkediger, kan nævnes Vinbjergsneglen. Denne store snegl er ikke særlig almindelig i Danmark. Netop kirkedigerne og kirkens omgivelser i øvrigt er imidlertid blandt de steder, som er typisk for denne art.

Vinbjergsneglen er indført fra det sydlige Europa. Det er sandsynligt, at den er indført meget tidligt. Vinbjergsneglen kan som bekendt spises, og i den katolske tid måtte den også spises under fasten. Så måske er det ikke forkert at betragte Vinbjergsneglen som et levende fortidsminde på lige fod med indgangens store lindetræer og digets Hjertespan.

Det er vel de færreste, som forbinder kirkegårdsdiger med padder og krybdyr. Enhver digebygger har imidlertid set hobe af

disse dyr ligge i vinterdvale i hulrummene mellem stenene. Om sommeren er det almindeligt at se Skrubbudse, Butsnudet Frø, Lille Vandsalamander og firben på rigtigt drevne diger. Digerne byder ikke alene på gode overvintringspladser for padde og krybdyr. De byder også på gode solingspladser og fourageringsmuligheder.

Undtagelsesvis kan Hvid Vipstjert, og sjældne arter som Kirkeugle og Stenpikker (Digesmutte) træffes ynglende i digernes hulheder.

Her findes til gengæld altid et mylder af mus, som udgør det vigtigste fødegrundlag for de små rovdyr: Brud og Lækat (Hermelin). Begge disse arter kan findes ved grønne kirkediger. Det samme kan f.eks. pindsvin. Nogle få kirker besøges af Husmår. De elsker stenfrugter, ikke mindst kirsebær.

Alt i alt kan kirkegårdsdigerne være gode erstatnings-levesteder for et bredt udsnit af den vilde faunas arter.

Digets pleje

Traditionelle stendiger, det vil sige et solidt kassegærde med jordfyld og en tæt græstørv på kronen, behøver ikke megen pleje. Dog skal man hyppigt gå diget efter for nedfaldne sten, som straks sættes på plads. Man skal også løbende gå diget efter for opvækst af træer, som fjernes, da træernes kraftige rødder kan forskubbe stenene. Derudover skal diget blot passe sig selv.

Det skal pointeres, at vegetationen på digekronen ikke nødvendigvis skal slås. Det er gammel overtro, at der spreder sig ukrudt fra diget til gravstederne. Hvis man absolut vil bruge tid og penge på en unødvendig slåning, kan man eventuelt slå en enkelt gang sidst på sommeren. Men det er en misforståelse, at klippet græs er kønnere end fritvoksende vegetation. Desværre ser man ofte, at digekronen slås tæt og hyppigt som en græsplæne. Den udvendige græsbræmme ved digets fod bør heller ikke slås. Den skal blot ligge hen.

Man ser ofte, at gode, gamle diger bliver omsat, blot de bulner lidt. Sådanne totalomsætninger er dog i modstrid med digecirkulæret. Man skal i det hele taget gøre, hvad man kan for at bevare det gamle dige. At diget bulner hører med til de smukke alderstegn akkurat som det ofte bølgede forløb. En del af de kostbare totalomsætninger kunne være undgået, hvis man i tide havde foretaget de nødvendige småreparationer. Man skal huske på, at et helt nyt dige kun vil være en fattig erstatning for det gamle. Brug i stedet kirkekronerne til at få genskabt alle de diger, som er sat som grimme betonmure.

Det sker hyppigt, at den spredte plantevækst på digets sider omhyggeligt giftsprøjtes eller bortluges. Det er der ingen grund til, da det nu engang hører sig til med planter på stendiger. Det er forbudt at giftsprøjte med herbicider på og ved kirkegårde. Siden 1981 har det været forbudt at giftsprøjte stendigerne. I perioden 1960-2000 blev der sprøjtet meget på kirkegårdene, ikke mindst på digerne. Men når planterne fjernes, skyller jorden ud mellem stenene. Derfor styrtede mange stendiger sammen, og derfor blev der nysat så mange diger i slutningen af 1900-tallet. Desværre er det de færreste af disse diger, som lever op til lovgivningens krav. Hverken smalle betonmure, små snorlige tørre diger uden jord eller diger med sten på kronen lever op til lovgivningen. I Jylland og på Fyn er det oprindelige kirkedige et bredt kassegærde med vild vegetation på kronen. På Sjælland er det vældige mure, som dominerer.

Genskab stendigerne

Alle de smalle, betonsatte mure bør rives ned og erstattes af traditionelle stendiger. Også alle de nymodens små tørre diger bør rives ned og erstattes af kraftige diger med jordfyld.

I det lokale museum og i det lokalhistoriske arkiv vil man kunne finde billeder af det gamle dige. Man skal såmænd ikke så langt tilbage i tiden. De fleste betonsatte mure blev bygget efter 1920. De små tørre diger er især fra perioden efter 1960. Også digerne med sten på kronen, er et nymodens fænomen, som først blev almindeligt efter 1960.

Om de smalle betonmure sagde den kendte provst Exner: De er gode omkring en mødding, men ikke omkring en kirkegård.

Det er vigtigt, at man benytter en dygtig digebygger til genopretningen, da det kræver stor ekspertise at bygge et solidt og korrekt stendige, som kan stå i mange år.

De nybyggede diger bør i deres forløb, dimensioner og karakter være i nøje overensstemmelse med de gamle diger.

Sådan bygger man et kirkedige

Når et dige bygges, skal man sørge for, at det nye dige kommer det oprindelige dige så nær som muligt. Følgende punkter må nøje overholdes:

- Diget skal følge terrænets stigen og fald; det må ikke bygges efter en muresnor
- Alle de meget store sten skal genbruges
- Stensiden med laver sættes igen med lavsiden udad
- Hvor der er anvendt marksten, skal der igen anvendes marksten
- Søsten anvendes kun, hvor det ikke er muligt at fremskaffe marksten

Flintesten må ikke anvendes
Kun større sten må anvendes
Der må ikke anvendes stenflikker
Stenene må ikke kløves
De større sten lægges nederst og størrelsen aftrappes op
Stenene lægges i muld eller ler
Stenene lægges med den bredeste runding udefter og med skridretning ind mod digets jordkerne
Mørtel må kun anvendes, hvor det af hensyn til digets stabilitet er uomgængeligt nødvendigt
Diget sættes med jordfyld
Digekronen påfyldes muld fra digets nærmeste omgivelser
Den gamle digetørv genbruges
Med mindre det oprindelige dige har andre dimensioner, bør diget udføres med en højde af mindst 100 cm og en bredde af ca. 80 cm foroven og 100 cm ved terræn

Det ovenstående er – med enkelte tilføjelser – et uddrag fra Cirkulære om vedligeholdelse og omsætning af stengærder, Kirkeministeriet, den 9. april 1965.

De gamle træer

Der står gamle træer på mange kirkegårde, og alle de gamle træer er fredet.

De hyppigste kirkegårdstræer er Ælm, Ask og Lind. Det kan være fordi, der er særlig megen folkløse og overtro knyttet til netop disse træer. Men det kan også være fordi disse træer har været anvendt som løvfoder. Når det var ufredstid, søgte befolkningen tilflugt i kirkerne. Mens indespærringen stod på, kunne kirkegårdstræerne anvendes som foder til dyrene – såvel sommer som vinter. Kun få træarter egner sig til løvfoder. De bedste er netop Ælm, Ask og Lind.

Af sikkerhedsgrunde kan det blive nødvendigt at fælde gamle træer. Siden 1980 er talrige gamle ælme desuden faldet for ælmesygen. Træerne fjernes altid helt; men måske skulle man prøve at lade en stub på 3-5 meters højde stå tilbage. En sådan skulptur er et ideelt levested for f.eks. Musvit, Stær, insekter og svampe.

De gamle træer har ikke blot en historie: de har også et særligt liv. F.eks. er træerne og især Ælm og Ask ofte voksesteder for laver.

Til træerne er også knyttet en række fugle, blandt andre hulrugende fugle som Stær og Musvit. Man kan med fordel sætte redekasser op i træerne, både til små og større fugle.

Skal der plantes træer på kirkegården, da bør man plante Ælm, Ask og Lind og ikke skravl som Birk og Japansk Kirsebær.

Asken var i oldtiden et af Nordens hellige træer. Under Asken Yggdrasil samledes guderne til ting, og om menneskets skabelse fortælles det: Da mennesket endnu manglede, gik Odin sammen med sine brødre ned til havet. Der fandt de to træer, Ask og El. Og de skabte mennesket af dem, af Asken manden og af Ellen kvinden.

Gennem tiderne har der været knyttet megen overtro til Asken. En kilde fra 1632 fortæller, at de gamle plantede Ask på kirkegården, for at træets skygge skulle holde orm (slanger) borte. Endnu i 1800-tallet fremstillede man sårtræ af ask efter særlige, mystiske regler. Og man troede virkelig, at det var i stand til at læge sår og stille blod, blot man holdt et stykke af træet i hver hånd til træstykkerne blev varme.

Allerede romeren Plinius omtaler brugen af askeblade som afmagringsmiddel. Det råd gentages af Chr. IV's livlæge Simon Paulli. Paulli skriver også, at veddet brændt til aske er godt for mæslinger og kopper. Frøene bruger han mod vattensot. Askens blade blev også regnet for et helt enestående middel til at fordrive slanger.

Askens ved er både hårdt og sejt, og da det samtidig er let, har det fundet anvendelse til mange ting. Vore forfædres bue og pil var almindeligvis lavet af Taks eller Ask, og i dag bruges det meget til ski og skistave. Plinius beretter, at Asken fik sin berømmelse af, at Achilleus' spyd var skåret af asketræ.

Få træarters ved er så anvendeligt som Askens. I nyere tid har asketræ blandt andet været anvendt til møbler, parketgulve, landbrugsredskaber, årer, bundgarnspæle, og den dag i dag er Asken vort tredievigtigste (efter Eg og Bøg) industrielle løvtræ.

Askens tørrede blade gav vinterfoder til kvæg, får og heste, og Askens bark farver uldtøj brunt, gult og grønt.

Asken var meget anvendt som brandtræ, og i Jakob Madsens visitatsbog fra 1500-tallet er Asken det træ, som oftest nævnes som kirkegårdstræ. Asken er stadig almindelig på de danske kirkegårde. Ofte ser man også Hængeask eller Sørgeask plantet på gravsteder og ved monumenter.

Asken Yggdrasil spillede en vigtig mytisk rolle for nordboerne. Den var helligst af alt i gudernes bolig, Asgård, og den bar himmelhvælvet.

På grund af sin smukke form har **Linden** alle dage været anvendt som solitærtræ og som allétræ. Det var under en stor Lind, at bymændene traf beslutninger om fælles anliggender. Sådanne bystævnetræer findes stadig i flere landsbyer. Allerede i 1648 omtales Linden også som et af de typiske træer på kirkegårde. Linden er også et glimrende gavntræ, og som sådan har det været anvendt siden oldtiden. F.eks. er Hjortspringbåden fra bronzealderen bygget af lindeplanker. Lindens ved har været anvendt til mangfoldige ting: billedskærerarbejder, kareter, tallerkener, skeer, møbler, musikinstrumenter, legetøj, orgler osv., og særligt eftertragtet er det til drejer- og snedkerarbejder. Af barken kan flettes reb, og lindebast er fundet i flere bronzealdergrave. Lindens kviste og blade var desuden et værdifuldt kreaturfoder. Honning giver Linden også, og lindeblomsterhonning er kendt for sin aromatiske smag. De tørrede blomster giver også en fin teerstating.

Også medicinsk havde Linden megen anvendelse. Simon Paulli skriver i 1648, at Linden er god for epilepsi og brandsår. Lindens trækul skulle desuden være gode for pest, og den dag i dag anvendes te af lindeblomster som sveddrivende og nerveberoligende middel. Trækullene, som fremstilles af Lindens ved, har stor absorptionsevne og er derfor gode at indtage ved forgiftninger.

Ved sydindgangen til kirkegården står der ofte to lindetræer som vænetræer, som beskytter mod alt ondt. Også ved våbenhuset kan der stå et vænetræ.

Ælmen har et godt ved, som blev brugt til vogne, skibskøle, kværnhjul, aksler, presser, møbler, violiner, vandrender, geværkolber, vandmølleværker, nav osv. Ælmen gav også de bedste kanonlavetter, ligesom det var eftertragtet til klokkestole (kirkeklokkeophæng). Især knortede stammer og rodbullen giver meget smukke møbler. Ælmens bark kunne desuden snoes til et meget stærkt og sejt reb, og trækullene af Ælm var også højt værdsat. I dag anvendes Ælmens ved især til møbelfiner og til parketgulve.

Ælmens kviste og blade har alle dage været anvendt som foder til kreaturer, heste, svin, får og geder. Desuden kan grønbarken drøje brødkornet. Børn spiser desuden de umodne, sødlige frugter som ”manna”. Medicinsk har Ælmen også været anvendt. Ælmeblade og eddike gnides på ansigtet for udslet.

Rundt om i landet står og især stod også mange Ælme som vænetræer, brandtræer og bytræer.

Fuglene

Der findes en varieret småfuglefauna ved de fleste kirker. Blandt de hyppigste arter kan nævnes Solsort, Bogfinke, Musvit, Skovspurv, Gråspurv, Stær, Grønirisk, Sangdrossel, Tornirisk og Gulbug. Disse mange arter er især knyttet til de krat, lunde, hegn og træer, som er karakteristiske for landsbykirkegårde.

Ualmindelige og sjældne fugle kan også træffes på kirkegården, f.eks. den farveprægtige Dompap. Det samme gælder Rødstjert, Træløber og Spætmejse. Hvis der findes store Birketræer, kan man opleve, at den yndige Halemejse yngler. Og forekommer der gamle træer kan Stor Flagspætte indfinde sig. Især i Thy kan man også opleve ynglende Sjagger, og er der gamle, hule træer kan også Hulduen gæste kirkegården som ynglende. Den lille gråsiken yngler også af og til på kirkegårde, og det samme gælder den livligt spraglede Stillits. Om vinteren kan man ofte se småflokke af kviddrende Stillitser pigge frø fra kirkegårdens Karteboller og Burrer. Den elegante Hvid Vipstjert er tilsvarende en hyppig gæst på kirkegårdens græsarealer. Der skal så lidt til for at gøre kirkegården til en fuglevenlig lokalitet: blot nogle fuglekasser og nogle træer, krat, hegn og græsarealer.

Det er ikke så kompliceret at sætte redekasser op til fuglene. Man skal blot følge nogle enkle grundregler. Kasserne til Musvit og Stær sættes således i minimum 3 meters højde, og flyvehullet kan vende mod nord, syd eller øst, men aldrig mod vest. Desuden er det vigtigt, at der er fri passage omkring kassen. Tårnfalkekassen sættes i minimum 6 meters højde, og hullet bør ikke vende mod vest. Man kan også sætte uglekasser op i tårnet. Kasser til flagermus sættes bedst op over skibet, da det blæser for meget i tårnet.

Fuglekasserne kan blandt andet købes hos Dansk Ornitologisk Forening.

Kirkeuglen – som også tidligere kaldtes stenugle, fordi den yngede i kirkegårdsdiger – yngede tidligere ved mange danske kirker. Arten er i dag næsten forsvundet fra Danmark, hvor den har levet i henved 2000 år. Bestanden er nu omkring 20 par. Anvendelse af pesticider er en væsentlig årsag til Kirkeuglens tilbagegang (dvs. fødemangel).

Tårnets dyr

En længere række småfugle kan finde på at yngle i tårnet: Musvit, Gråspurv, Skovspurv, Landsvale, Bysvale, Mursejler, Grå Fluesnapper, Gærdesmutte og Stær. Men det kræver, at glamhullerne er åbne; det vil sige uden lemme, jalousier, trådned

eller ruder. Større fugle som Allike og Tamdue var tidligere almindelige tårnfugle. Sjældnere er Tårnfalk og Natugle.

To arter af ugler kan træffes ynglende i kirker. Det er den temmelig store og ret almindelige Natugle og den sjældne Slørugle, der er omtrent så stor som Natuglen. Natuglen yngler såvel i hule træer som i bygninger, blandt andet i kirketårne og på kirkelofter. Sløruglen yngler derimod kun i bygninger så som i lader, på lofter og i kirketårne. Det kan anbefales at lave et 11 x 11 cm hul i kirketårne og bagved opsætte en redekasse til Slørugle og Natugle. Så kan de flyve direkte ind i kassen.

Af flagermus findes der et dusin arter i Danmark; de fleste af disse er sjældne. En art som Brunflagermus yngler og overvintrer kun i hule træer, mens andre kun yngler og overvintrer i bygninger. De fleste kan dog både yngle og overvintrere i såvel træer som i bygninger, hvor der er muligheder for at finde sprækker og hulheder med et passende klima. Blandt de arter af flagermus, som er truffet i kirker, kan nævnes Dværgflagermus, Langøret Flagermus, Sydflagermus og Vandflagermus. Langøret Flagermus er den mest almindelige flagermusart i danske kirker.

Det er af stor betydning, at kirkerne åbnes for flagermus. En åbning på 3 x 10 cm (højde og bredde) foretrækkes. Oplysninger om flagermus, levende som døde, bør indsendes til naturhistoriske museer.

Ingen af ugerne eller flagermusene – som alle er fredet – er almindelige ved kirkerne. Gennem hensigtsmæssig pleje af deres levesteder, kan man dog forøge chancen for, at de indfinder sig. Samtidig bør man værne ekstra om den ugle eller flagermus, som allerede findes ved kirken. Sløruglen er i øvrigt et eksempel på, at det nytter at sætte redekasser op. I de senere år er der sat mange kasser op til Slørugle. Derfor er denne ugle ikke længere særdeles sjælden, men ”kun” sjælden.

Det kan ikke nægtes, at Alliker og Tamduer kan grise en del. Men der kommer jo ikke så mange i tårnet, så gør det så meget? Griseriet kan i øvrigt nemt fjernes ved den årlige lovbealede rengøring, som af hensyn til dyrene bør foretages i september-oktober. Selve rederne bør ikke fjernes, da blandt andet ugler gerne genbruger reder.

Byd fuglene og flagermusene velkomne

Tårnet kan rumme et rigt og sjældent dyreliv. Derfor bør tilmurede eller på anden måde fast blokerede lydhuller, glugger, gennemløbende bomhuller osv. genåbnes. Forskallede luger bør heller ikke forekomme. Det samme gælder for moderne ruder.

Også trådnæt bør fjernes, ligesom eventuelle lemme og luger altid bør være åbne så meget, at der er en mindst 30 cm bred sprække. Så kan fuglene og flagermusene igen flyve frit til tårnet.

Hvis kirketårnet og kirkeloftet er åbent, er der gode chancer for, at der indfinder sig ualmindelige og sjældne dyr som ugler og flagermus og også Tårnfalk, som tidligere var en almindelig ynglefugl i kirketårne.

De fleste dyr er sårbare over for forstyrrelser i deres yngleperiode. Menneskelig færdsel i tårn og på loft bør derfor af hensyn til fuglene begrænses mest muligt i forårs- og sommertiden. Om vinteren er flagermusene særligt sårbare over for forstyrrelser. Eventuelle arbejder i tårn og på loft bør derfor henlægges til efteråret.

Man kan også på anden måde byde fuglene velkomne. Man kan lade træskulpturer (træstubbe på 3-5 meters højde) stå tilbage, når træerne fældes. Man kan også undlade renholdelse i krat, hegn og hjørner. Golde perlegrus-områder kan måske omdannes til blomsterenge. Eller måske kan de tilplantes med kønne buske, som fuglene holder særligt af, f.eks. Tjørn, Kvalkved, Hyld, Slåen, Havtorn, Røn og forskellige "vildroser" så som Hunderose og Vellugtende Æblerose. Det kan også være, at der er plads til et par træer. De tomme gravsteder, der henligger med nyrevet jord, kan også gøres mere levende. Måske er det for besværligt med græs, men så kan de tilsås med sommerblomster. Diget bør naturligvis også være grønt; måske kan også parkeringspladsen udlægges i græs. Vandhuller kan være en berigelse for dyre- og plantelivet på en kirkegård.

Præstegårdslunden

Præstegårdslunde, det vil sige smålunde ved præstegård eller kirke, er ret almindelige. De findes ved ca. hver syvende kirke. Oftest er præstegårdslundene små, men de kan være botaniske og ornitologiske perler. Få andre steder rummer så mange levende fortidsminder og småfugle som præstegårdslundene. Blandt urterne er levende fortidsminder som Ramsløg, Dansk Ingefær, Sødskærm, Humle, Svaleurt, Bredbladet Klokke, Matrem og Natviol karakteristiske. Hertil kommer en lang række af løgplanter: Dorothealilje, Klokke-Skilla og Skærm-Fuglemælk foruden Vintergæk, Påskelilje og Pinselilje, Erantis, Krokus og Russisk Skilla. Sjældnere arter kan også forekomme, f.eks. Skov-Tulipan, Kranslilje, Himmelblå Skilla og Kejserkrone.

Præstegårdslundene kan være meget gamle, måske middelalderlige. De bør ikke anvendes til affaldshenkastning.

Præstegårdslundens smukke **Ramsløg** blev især anvendt som lægeplante, men også som køkkenurt. Bladene er gode som grønt drys, da de har en kraftig løgsmag med et fint pift af Hvidløg. Løgene er tilsvarende ideelle i sammenkogte retter, og kogningen tager i øvrigt en del af den skarpe smag. Ramsløg er almindelig i præstegårdslundene.

Den besynderlige **Dansk Ingefær** blev især anvendt som lægeplante. Den blev dog sikkert også anvendt som køkkenurt og som prydblade, da den har en smuk kolbeformet frugtstand med ildrøde bær. Bærrene er giftige. Dansk Ingefær er almindelig i præstegårdslundene.

Sødskærm fortæller om en tid, da man ikke havde så mange krydderier. Sødskærm blev blandt andet anvendt som Have-Kørvel, og som kørvel er den fremragende. Planten kaldes da også for Spansk Kørvel. Sødskærm er også en af de fineste snapseurter. Det er de modne, sorte frugter, som sættes på snapsen, som herved får den pikante duft af ”Kongen af Danmarks bolcher”. Sødskærm blev også anvendt som lægeplante. Planten har en stor og smukt hvid blomsterstand, hvorfor den sagtens kan indpasses i staudebedet. Sødskærm forekommer hist og her i præstegårdslundene.

Bredbladet Klokke er en af de smukkeste middelalder-stauder. Planten bliver meterhøj og bærer op til en halv snes meget store blå eller hvide klokkeblomster. De unge skud og blade er fine som spinat, og de flotte klokkeblomster pryder i enhver salat. Bredbladet Klokke forekommer ikke sjældent i præstegårdslundene.

Kransliljen er en af de allersmukkeste løgplanter. Desuden kan de gyldne løg spises – hvis man ellers kan nænne det. De gyldne løg har givet planten navnet Gyldenløg. Kransliljen finder vi ret ofte i præstegårdslundene.

Kejserkrone er maj måneds prægtigste urt. Det fortælles, at blomsterne oprindeligt vendte opad. Men de blev hovmodige af deres skønhed, og Gud bøjede dem derfor nedad. De blinkende tårer i bunden af blomsterne har blomsterne siden grædt af sorg og anger. (Dråben er nektardråber, som er udskilt af honningkirtler i bunden af blomsterne). Kejserkrone er sjælden i præstegårdslundene.

Den lille gammeldags **Påskelilje** er hyppig i præstegårdslundene, og ofte er det den dobbelte form som træffes. I meget gamle dage var de fyldte blomsterformer nemlig særligt populære.

Humlen var meget almindeligt dyrket førhen, da den var uundværlig til ølbrygningen. I øvrigt er Humlens blancherede forårsskud en delikatesse. Humlen forekommer ret almindeligt i præstegårdslundene.

Skov-Tulipanen med de klart gule blomster er en af præstegårdslundens yndigheder. I modsætning til de almindeligt dyrkede tulipaner er Skov-Tulipanen modstandsdygtig over for den frygtede Tulipanskimmel. Arten er i det hele taget usædvanligt livskraftig, og i haven ser man ofte, at den spreder sig med frø. Skov-Tulipanens løg kan spises; men de skal koges. Skov-Tulipanen er temmelig sjælden som levende fortidsminde; men netop i præstegårdslundene er den hyppig.

Landsbykirkegårdens **laver** (lichéner) er et stort kapitel for sig. Laver er dobbeltorganismer mellem svampe og alger. Ofte er kirkedigets sten smukt spraglede af laver. Snesevis af forskellige laver kan på smukkeste vis farve stenene i sort, hvidt, gråt, orange, gult og brunrødt. En større del af de laver, som forekommer på stendigerne er mere eller mindre sjældne. Også kirkens kvadersten kan fremvise de fineste malerier af laver. Som helhed er laverne stærkt truede af luftforurening. Derfor er det især i Midt- og Nordjylland, hvor luften er renest, at vi finder en rig lavflora. Også kirkegårdens træer, og især Ælm og Ask, kan huse en rig lavflora. Det skyldes, at der i århundreder har stået træer på kirkegårdene. Trækontinuiteten er altså en vigtig årsag til de mange laver. I øvrigt er det vidt forskellige lavarter, som vi finder på stenene og på træerne. Sammenfattende må vi konkludere, at landsbykirkegårdene er det vigtigste fristed for især stenboende laver.

De grønne småpletter

Rundt om på og ved kirkegården findes en lang række grønne småpletter. Vigtig er den udyrkede bræmme uden for diget. Bræmmen er ofte et resultat af provst Exners fredningsarbejde. Man kalder den en Exner-fredning. Sådanne fredninger findes ved de fleste kirker. Ofte ser man, at der giftsprøjtes ved den udvendige digefod; men det er ulovligt. Uheldigt er det også, når den klippes lavt og ofte. Bræmmen og dens levende fortidsminder bør i stedet have lov til at passe sig selv uden klipning.

På kirkegården findes oftest hegn, krat og busketter, hvor småfugle pusler. Smålude findes også på den stejle kirkeskrænt, som findes ved nogle kirker. Her holder de levende fortidsminder og fuglene også til.

De grønne friarealer omkring kirkegården og kirkegårdens plæner er oftest så trimmede, at de kun indeholder græs. Hvor plejen er mere ekstensiv, kan der dog være flere urter, f.eks. levende fortidsminder som Rundbladet Katost, Ensidig Klokke og Skov-Tulipan. Sjældne arter af Guldstjerne kan også forekomme.

Selve kirkebygningen kan være et fornemt voksested for planter. Kvaderstenene er således ofte smukt brogede af laver. Enkelte steder vokser den meget sjældne lille bregne, Murrude, i selve murværket.

Overalt i busketter, krat, hegn og hjørner bør man ikke være alt for nidkær med renholdelsen. Både af hensyn til urterne og fuglene vil en lidt sjusket pleje være ideel.

Fremtidens kirkegårde: græskirkegårde

Der kendes ca. 50 græskirkegårde fra Danmark. Det er kirkegårde, hvor hele kirkegården er udlagt i græs. Disse græskirkegårde, som blandt andet kendes fra Sønderho, Rømø, Trans, Ferring, Fjaltring, Mårup, Råbjerg, Vorde, Buderup, Gl. Varde og Rolsø kirker er ualmindeligt dejlige at færdes på. De er rolige, harmoniske, fredfyldte og meget smukke. Samtidig er de billige i drift. De gamle græskirkegårdes græstæppe huser en rigdom af urter.

For 100 år siden var så godt som alle landsbykirkegårde græskirkegårde. Den nymodens gravskik med små firkantede gravsteder, der er indkranset af en lav Thuja-hæk er altså et nymodens fænomen. Et fænomen som med de tre små nemme stedsegrønne, perlegruset og den halve kartoffel (en lille flækket sten) er en parodi på havekunst.

Besøg selv nogle af de ovennævnte græskirkegårde, og du vil blive overbevist om deres værdier.

Kirkeborge

De romanske kirker er bygget som små borge: murene er vældige, og vinduerne er små med maksimalt udsyn, men med minimalt indsyn. En længere række kirker har yderligere befæstningstræk. Tranbjerg Kirke har f.eks. et mægtigt tårn med skydeskår og skoldehuller. På samme måde er Malling Kirkes vestdige stort og næsten muragtigt, og uden for muren ligger en voldgrav og mod syd står resterne af et forsvarstårn. I naturhistorisk sammenhæng er de egentlige kirkeborge særligt interessante. Det er de kirker, som ligger højt på en borgbanke. Den grønne borgbanke kan nemlig huse mange vilde planter og

dyr. Eksempler på borgkirker er Ølsted, Tulstrup, Egens, Thorsager, Tvede og Visborg.

Biologisk mangfoldighed

På en grøn kirkegård kan den biologiske mangfoldighed være stor: bregner, klippeplanter, levende fortidsminder, mange laver, insekter, svampe, et rigt fugleliv og flagermus. Selv en orchidé som Skov-Hullæbe vokser ikke så sjældent på kirkegårde. Den biologiske mangfoldighed kan være så stor, fordi der har været en lang kontinuitet med stendiger og gamle træer. Derfor har f.eks. de levende fortidsminder kunnet overleve i århundreder, og derfor kan digernes sten og træerne huse en rig flora af laver og mosser, som ellers er truede i det danske landskab. For de levende fortidsminder, for laverne og for alle de andre planter og dyr kan kirkegården være en redningsplanke – en Noas Ark.

Rekreativ udnyttelse

Kirkegården er landsbyens vigtigste nærrecreative område. Måske har man et gravsted at passe og ellers er der jo meget at se på og opleve både i og uden for kirken. Også mange turister besøger kirkerne. De opstillede bænke benyttes flittigt. Følger man diverse råd, som er beskrevet her, kan kirkegården blive et endnu dejligere sted at opholde sig.

Du kan gøre en indsats

Det 20. århundrede var en slem tid for kirkerne. Det er de færreste kirker, som kan sige sig fri for ulykker af forskellig art, f.eks. giftsprøjtning, ukyndige digeomsætninger, eller måske er glamhullerne tilskoddede. Her kan du gøre en indsats. Hvis alle de nedenstående 12 punkter er i orden, så har du en kirke, som er ideel for planterne og dyrene. Lad dette århundrede blive et godt århundrede for kirkerne.

1. Giftsprøjtning skal ophøre, da brug af gift er forbudt på og ved kirkegårde. Og det har det været siden 1981.
2. På diget bør heller ikke anvendes gasbrændere og vanddampere, da disse behandlingsformer er lige så ødelæggende for diget som giftsprøjtning.
3. Betonsatte mure og små tørre diger bør genskabes som traditionelle kirkediger. Det vil sige som mægtige, stablede kassediger med jordfyld.
4. Hvor digekronen er dækket af håndsten, staudebed, græsplæne, perlegrus, busketter eller nyrevet jord, bør denne

igen have lov til at udvikle en græs-urtevegetation. Sådan siger digecirkulæret.

5. Bræmmen uden for diget bør heller ikke slås. Den skal have lov til at passe sig selv.
6. I tårnet kan glugger, bomhuller og lydhuller være blokerede. Disse huller bør genåbnes. Glamhullernes låger, ruder trådnat og jalousier fjernes eller de åbnes, så der er en 30 cm bred sprække.
7. Rengøringsarbejdet i tårnet henlægges til efteråret. Reder fjernes ikke.
8. På kirkegården opsættes redekasser til små og store fugle og til flagermus. Der kan også opsættes kasser i tårnrummet.
9. Større arealer, der i dag er udlagt i perlegrus kan udlægges i græs eller blomstereng, eller der kan plantes f.eks. Æbleroser.
10. Driften af diget, krattene, lundene og hegnene bør være mindre intensiv. Ofte kan de grønne småpletter passe sig selv.
11. Præstegårdslunden bør ikke anvendes til affaldshenkastning.
12. Kirkegårdens plante- og dyreliv bør registreres. Graveren og menighedsråd orienteres om undersøgelserne. Det er i det hele taget vigtigt, at der hele tiden er en god dialog med graver, menighedsråd og præst.

Nødvendige lovændringer

1. De levende fortidsminder og laverne skal med i anordningerne og i f.eks. digecirkulæret.
2. Det egenartede dyreliv i tårnet bør også medtages i lovgivningen.
3. I dag har politiet ingen sanktionsmuligheder over for ulovligheder på kirkegården, da der ikke findes strafmuligheder. Det bør ændres.
4. Brug af flammekaster og vanddamper bør være forbudt, da disse behandlingsformer er lige så ødelæggende for diget som gift.

5. I digecirkulæret bør det klart fremgå, hvad man må og hvad man ikke må.
6. Der bør deltage en biolog i de 3-årige provstesyn.
7. I hvert stift bør der være en biolog, som fører tilsyn med digerne og alle de andre biologiske forhold på kirkegård og i tårnet.

Litteratur

Brøndegaard, V. J., 1978-80: Folk og Flora. - København.

Carlsson, Å. & S. Hultengren (red.), 2009: Kyrkogården – en Noas Ark. - Naturcentrum SAB.

Lange, J., 1970: Vore gamle kirkegårdes og alleers træer set i kulturhistorisk perspektiv. - Dansk Dendrologisk Årsskrift 1970 3(2): 103-139.

Løjtnant, B., 2006: Registrering af græskirkegårde i Danmark. - Fra Kvangård til Humlekule nr. 36: 21-45.

Løjtnant, B., 2013: Reliktplanter. - Rhodos (in press).

Mossberg, B & L. Stenberg, 2005: Den Nye Nordiske Flora. - København.

Nielsen, H., 1965: Lægeplanter og trolddomsurter. - København.

Skov, H. 2010: Kirkeborge. - Skalk 2010 (2): 25-30.

Figurtekster

Fig. 1. Den lille Marts-Viol findes ved de fleste kirker. Med sin fine duft var den en yndet duftplante i middelalderen og renæssancen.

Fig. 2. Både Vild Tulipan (Skov-Tulipan) og den Gammeldags Pinselilje er ret sjældne ved kirkerne – hyppigere er de i præstegårdslundene. Begge arter er middelalderlige kulturplanter.

Fig. 3. Cikorie er et af de almindeligste levende fortidsminder ved kirkerne. I middelalderen var den en meget anvendt lægeplante. I nyeste tid er den ristede rod blevet brugt som

kaffeerstatning. Endnu i 1950'erne var der mange, som drak den i kaffeerstatningerne ”Rich's” og ”Danmarks”.

Fig. 4. Der findes store træer ved mange kirker, og de er alle sammen fredede. Især Lind og Ask er almindelige. Det samme var Elm før elmesygens hærgen. Vistoft Kirke.

Fig. 5. Tved kirke er en af de utallige smukke kirker, som smykkes af træer. Bemærk Hængeasken (Sørgeask).

Fig. 6. Mursejlerne er blandt kirketårnets karakterfugl.

Fig. 7. Sløruglen er blevet meget sjælden. Den yngler dog stadig i nogle få kirketårne.

Fig. 8. Hvid Anemone er almindelig som levende fortidsminde ved kirkerne, ikke mindst i præstegårdslundene.

Fig. 9. Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*) er en glimrende køkkenurt, og førhen var den almindeligt dyrket. Derfor er den i dag så almindelig som levende fortidsminde.

Fig. 10. Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*) blev brugt som lægeplante. Den hvide mælkesaft blev blandt andet brugt til at fjerne vorter. Man skal dog passe på, for på en lille fin barnefinger kan knoglen snart skinne hvidt igennem. Kors-Vortemælk er sjælden som levende fortidsminde, men er dog fundet ved enkelte kirker. Tegning: Pia Ribers.

Fig. 11. Akeleje (*Aquilegia vulgaris*) er en af de almindeligste og kønneste levende fortidsminder ved landsbykirkerne. Blomsterne er oftest smukt mørkeblå, sjældnere lyst røde eller hvide. Tegning: Trine Theut.

Fig. 12. Eng-Salvie (*Salvia pratensis*) er meget sjælden, og forfatteren har kun set den som levende fortidsminde ved en enkelt kirke. Tegning: Claus Bering.

Fig. 13. Den flotte Gærde-Kartebolle (*Dipsacus fullonum*) er ret almindelig ved landsbykirkerne, hvor den som regel står i grønne bræmmer ved kirkedigets udvendige fod. Om sommeren er den en yndet nektarplante for humlebieerne, og om vinteren ser vi ikke sjældent småflokke af kvidrende Stilitser omkring Kartebollen. Det er Kartebollens olieholdige frø, som de spraglede Stilitser pikker efter. Tegning: Trine Theut.

Fig. 14. Alm. Hyld (*Sambucus nigra*) er næsten lige så almindelig ved landsbykirkerne som Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*) og Stor Nælde (*Urtica dioica*).
Tegning: Knud Sørensen.